

УДК 795.65:394.25

Поправко Ольга

КАРНАВАЛ: НА МЕЖІ МИСТЕЦТВА ТА ЖИТТЯ

У статті розглянуто сутність карнавалу як святкової форми середньовічної культури. Розкрито феномен карнавалу як засобу консолідації суспільства.

Ключові слова: офіційна культура, народна культура, свято, карнавал, утопічна свобода, віртуальна реальність, «світ навпаки», гра.

В статье рассмотрена сущность карнавала как праздничной формы средневековой культуры. Раскрыто феномен карнавала как средства консолидации общества.

Ключевые слова: официальная культура, народная культура, праздник, карнавал, утопическая свобода, виртуальная реальность, «мир наоборот», игра.

The article deals with the essence of a carnival as celebration form of medieval culture. The carnival phenomenon as a mean of society consolidation is considered.

Keywords: formal culture, folk culture, festival, carnival, utopian freedom, virtual reality, «the world is on the contrary», the game.

У сучасному соціокультурному просторі виникає нове співвідношення між святковістю та буденністю, що насамперед характеризується стиранням межі між ними, взаємопроникненням святкового в буденне і навпаки. Цей процес знаходить відображення у феномені карнавалізації.

Поняття «карнавалізація» використовується для осмислення найрізноманітніших культурних, соціальних і мистецьких явищ. Термін у цілому відображає специфіку сучасної культури, тому що такі значущі сфери життя людини, як економіка, політика, релігія, спорт та ін., набувають рис видовищності, театральності, святковості, що відбивається на існуванні та особливостях функціонування в сучасному суспільстві явищ, які належать до цих сфер.

Численні прояви карнавалізації повною мірою відображають нестійкість (перехідність, кризовість) сучасного стану культури. Це пов'язане з тим, що карнавал, як святкова форма, відображає момент фазового переходу в природному циклі.

Розумінню сучасності суттєво сприяє аналіз явищ минулого, традицій. У цьому випадку сучасну ситуацію дозволяє зрозуміти й охарактеризувати своєрідний історичний діалог сучасної і середньовічної культур. Це насамперед пов'язане з тим, що не можливо зрозуміти процеси, які відбуваються в соціокультурному просторі та мають риси карнавалізації, без осмислення сутності середньовічного карнавалу, який відображає особливе святкове світовідчуття за допомогою втілення сміхового начала в системі символів, заснованій на принципі амбівалентності.

Уже на ранніх етапах розвитку культури існував подвійний аспект сприймання світу й людського життя. Це можемо простежити в різноманітних святкових формах. У первісних народів поряд із серйозними культами зароджувалися сміхові, поруч із героями – їх пародійні двійники-дублери. Увесь світ прадавніх ритуалів будувався

певною мірою як пародія на звичайне життя. Він сприймався за логікою зворотності – нескінченних переміщень верху й низу: небесного та земного, полярних частин людського тіла. Все уявлялося тут відносним, вартим поблажливої посмішки. Двоєкий характер світовідчуття відображають й античні свята. Під час обрядів, пов'язаних зі вшануванням Аполлона і Діоніса, люди і речі уявлялися лише примарами, мріями, уявними образами. Реальність іншого світу, світу ілюзій, затьмарювала справжню реальність. Саме ці примарні образи ставали для людини реальними, тільки ці події вона сприймала як єдину і справжню реальність, вважаючи її виявом свого єства. Ця причетність виражалася у витончених рухах, словах, поведінці – так людина сприймала світ. Саме із цих обрядів бере свій початок карнавальна культура, основою якої було існування двох світів – повсякденності і свята, безликісті і справжності. Найбільш яскраво вона проявляється у святкових формах середньовічної культури, зокрема в карнавалах. Отже, метою нашої статті є спроба розкрити сутність карнавалу як святкової форми середньовічної культури.

Важливу роль у цілісному осмисленні карнавальної культури та розробленні теорії карнавалу мають роботи вітчизняних науковців М. М. Бахтіна, А. В. Беніфанда, А. Я. Гуревича, К. Жигульського, Н. А. Хренова. Багатомірний аналіз карнавалу в культурологічному контексті вперше здійснив М. М. Бахтін у книзі «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя й Ренесансу». Зосередившись на дослідженні античних й особливо середньовічних витоків роману Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», автор доводить, що на письменника вплинула життєстверджувальна й світла атмосфера народних свят того часу і, зокрема, карнавалу. Карнавальна культура мала добре розроблену систему обрядово-видовищних і жанрових форм, була сповнена глибокою життєвою філософією, основними рисами якої М. М. Бахтін вважав універсальність, амбівалентність, неофіційність, утопізм, безстрашність. Саме ці ознаки були характерними для світогляду епохи середньовіччя. Філософсько-культурологічні особливості середньовічної культури досліджували С. С. Аверинцев, А. Я. Гуревич, Ю. М. Лотман, О. М. Панченко, С. Є. Юрков та ін. У їх роботах досить широко розроблена проблема конструювання двох світів в умовах середньовічного суспільства.

М. М. Бахтін наголошував, що свято – первинна форма людської культури, не лише художнє відтворення життя, а саме життя, прожите у формі гри. Ігрову природу свята найдокладніше обґрунтував нідерландський філософ, історик і культуролог Й. Гейзінга. Учений чітко визначив головні ознаки гри: вихід за межі матеріально-реального життя в інше буття; усередині ігрового часу та простору панують свої закони, свій лад, порядок, гармонія й ритм та ін. Теорію гри як складову свята досліджували вітчизняні науковці А. І. Мазаєв, С. П. Гурін.

Свято охоплює широкий діапазон культурних явищ від архаїчного міфу до постмодерну. Кожна людина, як і загалом суспільство, потребує свята. Його цінність та значення не обмежуються лише культурними, соціальними чи психологічними функціями. У святі людина шукає відновлення сил, а також чогось більшого – нового, незвіданого, тому що святковість – одна з перших і важливих форм людської культури. Вона має суттєвий і глибокий значеннєвий, світоглядний зміст. Відпочинок

людини набуває ознак свята лише тоді, коли виникають відносини взаємозалежності між повсякденною та духовно-ідеальною сферами буття. Прикладом такого свята є карнавал.

Карнавал – важливий компонент середньовічної народної культури. Як будь-яке свято, він надзвичайно чутливий до змін, що відбуваються в суспільному житті, відповідно до яких змінюються форми ціннісних орієнтирів соціуму та їх вираження. За словами А. Новікова, свято дає змогу «сканувати стан суспільства або, у будь-якому разі, культурного режиму [3, с. 212].

Сутність культури будь-якого періоду передусім формується уявленнями людини про саму себе, свої можливості, інтереси. Середньовіччя – епоха палких пристрастей і по-дитячому найвних фантазій. Ці якості властиві менталітету всіх без винятку соціальних станів, хоча й мають різну форму вираження [2, с. 306]. У зовнішньому вигляді міст і сіл переважали строкатість і контрасти. До запаху троянд домішувався запах крові. Наче велетень з дитячою голівкою, народ кидався від задушливих пекельних страхів до дитячих радощів, від дикої жорстокості – до милосердя. Життя сповнене крайнощів: повне зречення від усіх мирських радощів – і шалена тяга до наживи та насолод, похмура ненависть – і сміх та добродушність [5, с. 36]. Цей нетривалий у часі період вирізнявся одночасним прагненням до незвіданого, прекрасного й страхом перед ним, мріями про подорожі й обмеженістю світогляду місцем проживання. Це вчення про християнське милосердя й всепрощення, з одного боку, і постійні війни та жорстокі страти – з іншого. Це поєднання піднесеного й приземленого в повсякденному житті, коли очікування кінця світу і постійна підготовка до нього поєднуються з простотою вдачі, де обжерливість, розпушта й інші вади не виглядають аномально. Це контрасти суспільного устрою з його суворим соціальним поділом, де суворо визначені суспільні прошарки. В результаті цього культура теж набула контрасту, розмежування соціальними бар'єрами, усе в ній постало як єдність «високого» і «низького», міського і сільського, лицарського і цехового.

У середньовіччі поділ культури відбувався на соціальній основі: офіційній, церковній культурі духівництва і дворянства багато в чому протистояла культура народна, культура «мовчазної більшості». Для неї характерні фольклорні традиції, архетипи, неприйняття християнського аскетизму, спирання на земне життя. Сутність цієї «сміхової» культури яскраво виявляється в карнавалах з їх «перевертанням» звичних ієрархічних уявлень про «верх» і «низ», світське і божественне. Особливо відчутна різниця між урочистістю церковного богослужіння й розгулом веселого карнавалу. Карнавальна культура була найбільш яскравим і найбільш специфічним явищем середньовіччя.

«Проукування радості» і сміх були характерними ознаками епохи середньовіччя. З розвитком державної влади свято втрачає характер усезагальності: тепер існує культура офіційна і культура народна. У певному розумінні народна культура продовжувала традиційні особливості первісного свята. У середні віки вона протистояла культурі феодальній і церковній, а часом навіть проникала в її простір: «майже кожне церковне свято мало свій, теж освячений традицією, народно-

святковий сміховий відтінок» [1, с. 9]. У первісному святі всі обряди й святкові форми мали священний характер. Вони не протиставлялись будь-якій іншій культурній традиції, а були єдиною й природною формою протиставлення зовнішньому світу, тобто природі. М. М. Бахтін пише, що «офіційні свята середньовіччя не створювали ніякого іншого життя. Навпаки, вони освячували, санкціонували наявний лад і закріплювали його. Офіційне свято утверджувало стабільність, незмінність і вічність усього наявного устрою» [1, с. 24]. І саме цим середньовічне офіційне свято відрізнялося від первісної святкової культури.

Таким чином, спостерігаємо різке протистояння між народним і офіційним культурним життям: «Можна говорити, що людина середньовіччя жила двома життями: одне – офіційне, монолітно серйозне й похмуре, яке підпорядковується суворому ієрархічному порядку, сповнене страху, догматизму, й інше – карнавальномайданне, вільне, сповнене амбівалентного сміху, блюзнірства, профанації всього священного, принижень і непристойностей, фамільярного контакту з усіма й з усім» [1, с. 26].

Свята в середні віки мали важливе значення в житті людей. Окрім карнавалів з їх багатоденними діями та ходами, святкували особливі «свята дурнів» та «свято віслюка». Християнська церква дозволяла вільний «пасхальний сміх» і доволі вільні веселощі під час «храмових свят», які зазвичай супроводжувались ярмарками та характерними для них веселоцями. Сміх супроводжував і сільськогосподарські свята (наприклад, збирання винограду), і численні цивільні церемоніали, обов'язковими учасниками яких були блазні, які в пародійній манері копіювали різноманітні моменти серйозного церемоніалу, наприклад, ушанування переможців турнірів чи посвята в лицарі. Побутові свята також не обходились без елементів сміху, коли на час банкету задля сміху обирали короля та королеву. Свято було прямою протилежністю серйозним офіційно-церковним і державно-культурним формам та церемоніалам. На святі створювався інший світ, інший аспект життя людини і людських відносин. Саме в цьому світі середньовічні люди жили в певні встановлені терміни, самостійно створюючи дійсність навколо себе. Ця двомірність, на думку М. М. Бахтіна, є однією з найважливіших особливостей культури Середніх віків.

Офіційні свята середньовіччя, як церковні, так і феодално-державні, не виходили за межі наявного світоустрою й не створювали ніякого іншого життя. Офіційне свято, за своєю суттю, було звернене в минуле і цим минулим освячувало наявний лад. Воно іноді, навіть усупереч власній ідеї, утверджувало стабільність, незмінність і вічність усього наявного світоустрою: наявної ієрархії, наявних релігійних, політичних і моральних цінностей, норм, заборон. Свято ніби проголошувало перемогу панівної правди, що виступала як вічна, незмінна й незаперечна правда. Тому характер офіційного свята міг бути лише монолітно серйозним, сміх суперечив його сутності.

Зовсім іншим був карнавал. Карнавал був тимчасовим припиненням дії всієї офіційної системи з усіма її заборонами та ієрархічними бар'єрами: життя на короткий час сходило зі своєї звичної колії й вступало у сферу «утопічної свободи». Це був своєрідний триумф тимчасового звільнення від панівної влади та наявного

ладу, тимчасове скасування всіх ієрархічних відносин, привілеїв, норм і заборон. Святкова юрба сприймала життя крізь призму «веселої відносності», під час карнавалу люди перевдягались (оновлювали свій одяг і соціальний стан), обирали, а потім розвінчували й били (у символічному плані «знищували») блазнівських королів і пап, висміювали, знижували, пародіювали все, чому поклонялись у звичайні дні, віддавалися різним фізіологічним надмірностям, зневажаючи норми пристойності. Так, у веселих образах блазнів тема народження нового життя органічно поєднується з темою смерті старого. У гротескній образності карнавалу всіляко підкреслювався момент тимчасової зміни, що символізувало сподівання народу на краще майбутнє, більш справедливий соціально-економічний устрій, нову правду. Це було справжнє свято, свято становлення, змін і відновлень. Усе увіковічене, завершене було ворожим для нього. Карнавал був спрямований у безмежне майбутнє.

Карнавал не обмежений у часі, тому що його учасники сприймали це дійство як свято, яке ніколи не закінчується. Доки воно тривало, не існувало іншого життя, крім карнавального. Від нього не можливо було сховатися, адже воно не обмежене в просторі. Під час карнавалу можна було жити лише за законами карнавальної свободи. «Карнавал має вселенський характер, це особливий стан усього світу, його відродження й оновлення, до якого причетні всі» [1, с. 3].

Карнавал свідомо скасовував всі норми й закони повсякденного життя і встановлював власні, що були їх повною протилежністю: повага до старших змінювалась на насміхання та знущання над ними, порядність у стосунках з жінками – на безсоромні вчинки. Маски, за якими ховались учасники карнавалу, дозволяли їм на кілька днів відмовитися від соціальних правил, згідно з якими вони посідали своє місце в суспільстві. Свобода, що панувала на карнавалі, це свобода від визнаних у реальному житті правил поведінки.

Карнавал – це внутрішня свобода народу. Кожен його учасник забував про свої проблеми і негаразди, слабкості й обмеження повсякденного життя. Найтяжчий тягар середньовічної людини – станові умовності, суворо визначені норми поведінки. Однією з головних особливостей карнавалу було скасування ієрархічних відносин. Власне, ієрархія, що яскраво виражалась у пафосі одягу, кольорах, відповідній поведінці, була сутністю середньовічного бачення світу. У той час на офіційні свята необхідно було з'являтися у всіх регаліях, які відповідали званню, посаді, особистим заслугам, і займати місце відповідно до свого соціального статусу. Таким чином свято освячувало нерівність. На карнавалі всі вважались рівними, незалежно від соціального статусу. Його учасники ховалися за масками, одягали однаковий одяг (існувало кілька фасонів масок та мішкуватого вбрання, що приховувало фігури). Вони начебто перероджувалися для нових, людських відносин.

Таке тимчасове скасування ієрархічних відносин між людьми створювало на карнавальній площі особливий тип спілкування, неможливий у звичному житті. «Тут – на карнавальному майдані – панувала особлива форма вільного фамільярного контакту між людьми, які були розділені в звичному, тобто позакарнавальному, житті непереборними бар'єрами соціального, майнового, службового, сімейного та вікового стану» [1, с. 9]. На карнавалі вироблялися й особливі форми майданної мови й

майданного жесту. Відверті й вільні від звичних норм етикету та пристойності, вони не визнавали ніяких дистанцій між тими, хто спілкується. Карнавал дарував реальне відчуття сили, особистої могутності, повної свободи. На святі людина поводи́ла себе так, ніби вона безсмертна, їй усе під силу, для неї немає нічого неможливого.

Свято дарує людині свободу, тобто можливість миттєво задовольнити всі бажання. Саме вона є метою і результатом карнавалу. Свобода – це легкість буття. На святі все є бажаним, усе несе радість, відсутні будь-які обмеження, гріх і провина. Будь-яка дія є творчістю, а тому вона виправдана в процесі карнавалізації.

Карнавал зі своєю безмежністю, свободою, нерозмежованістю справжнього й ілюзорного нагадує гру. Виключення з «буденного» життя, переважно радісна діяльність, обмеження в просторі та часі, поєднання суворої визначеності і справжньої свободи, за словами Й. Гейзінги, є найважливішими рисами, що поєднують гру і свято [4, с. 34].

Так само як і в грі, на святі розгортається бурхлива діяльність. Усі дії тут є необов'язковими, але бажаними. Карнавал, подібно до гри, є вільним від досягнення певних цілей. У свою чергу, гра сприймається як свято, зі своїми сакральними діями у сакральному просторі і часі, запускаючи механізм самого свята. Актори, клоуни дають відчуття нереальності події, усе здається ілюзорним, несправжнім. Та майже відразу уява бере гору над реальністю і мрії здійснюються.

Карнавал – це віртуальна реальність. Він живе за своїми власними законами, які вільно встановлюються. Бурхливий характер, спонтанність, алогічність, ірраціональність свята є тією основою, де реальне і фантастичне міняються місцями. На карнавалі зникає межа між високим і низьким, небом і землею, між реальністю і вимислом.

На святковій площі виникала нова культура, яка творила інший світ – «світ навпаки». Однак це не було просто запереченням наявного устрою, а й відродженням та відновленням. Святковий сміх був загальнонародним, універсальним й амбівалентним. Він одночасно заперечував і стверджував, вбивав і відроджував. Середньовічне свято стало символом прагнення нового життя, прагненням створити на землі омріяний народом рай.

Карнавал був поза офіційно-церковною культурою середньовіччя, він уособлював пародію на культові дієства, тобто був грою, яка балансувала на межі мистецтва й самого життя. Саме в цьому сконцентровано специфічну природу карнавалу, особливість його буття. Карнавал – це друге життя народу, підґрунтям якого є сміх.

Отже, карнавал у середні віки за своєю суттю був різновидом свята, яке допомагало людині відволіктись від буденності життя, нівелюючи встановлені правила та канони, стираючи межу між суспільними прошарками. Учасники цього дієства тимчасово поринали в утопічну царину масовості, безмежної свободи, рівності й достатку. Тобто під час карнавалу гра перетворювалась на омріяне людиною життя, яке при цьому вона мала змогу творити самостійно. Карнавал – це гра, яка лежала на межі мистецтва і самого життя. В цьому його специфічна природа, особливість його буття. Це було не просто свято, це вихід за межі офіційного устрою

життя. І в той самий час середньовічне свято хоча й тимчасове, та все ж реальне життя, протилежне буденності. Таким чином, на карнавалі саме життя грало, а гра на певний час ставала самим життям.

Література:

1. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.
2. *Новиков А.* Праздник нового типа / А. Новиков // Знамя. – 2000. – № 6. – С. 210–214.
3. *Гуревич А. Я.* Проблемы средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1981. – 359 с.
4. *Хайзинга И.* Homo Ludens; статьи по истории культуры / И. Хайзинга; пер., сост. и вступ. ст. Д. В. Сильвестрова; коммент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
5. *Хайзинга И.* Осень средневековья // Сочинения: в 3-х т. / И. Хайзинга; пер., вступ. ст. и общ. ред. В. И. Уколовой. – Т. 1. – М.: Прогресс – Культура, 1995. – 416 с.